

BALÁZS MIHÁLY

KARÁDI PÁL SIMÁNDON

Bornemisza Péter folioposztilláinak egyike kimerítően foglalkozik azzal, miért adják a szülők inkább katonaságra, tisztartásra, kalmárságra vagy prókátorságra gyermekeiket, mint lelkipásztorságra. Az okok között nem utolsó helyen az is szerepel, hogy a Sátán elhiteti az emberekkel, „hogy ha ő követője lenne, és ha magát adná bujálkodó bordély életre, azzal magának kenyeret szerezhetne, avagy ha bájoló álnok kolduló, mint az simándi koldosok, avagy ha tolvaj, koborló, jobbágyának méltatlan nyúzója és egyéb csalárd élető lenne, úgy nem fogna szükölködni.”¹ A szövegösszefüggés szerint tehát a simándi koldusok valójában képmutató népek, akik valamiféle bájoló álnoksággal tettek szert vagyonukra. Eszünkbe juthat erről, hogy a nem is mindig szellemtelenül átkozódó Melius Péter legutóbb töredékesen előkerült, a csíksomlyói gyűjtemény egyik darabjából kiáztatott, s minden valószínűség szerint 1570 őszén éppen a simándi hitvitára szánt művében imígyen köszöntötte Basilius Istvánt – vagy talán inkább a házigazda Karádi Pált –: „Hát te dongó légy, fővényen épült nád, szeles tudományú Antikrisztus, ne tedd a Krisztust táskás koldussá, mert nem szegényebb Atyjánál, sem nem koldus módra kér magának, mint ti barát módra koldultok.”² Már ezekből az egészében vagy töredékesen ránk maradt szövegrészletekből is jól kivehető, hogy a 16. századi felekezeti küzdelmekben is felhasználták a „simándi koldusokat” elmarasztaló közhelyet³, s konkrétan helyet kapott abban a szenvedélyes összecsapás-sorozatban is, amely az 1560-as évek végén és a 70-es évek elején szinte az egész Partiumot betöltötte, s amelyben távolról sem teoretikus igényű teológiai gondolatmenetek ütköztek össze csupán, hanem az is terítékre került: ki-ki miképpen tud elszámolni díszes palotájával, vagy jut-e pénz feleségének aranyos fátyolra. Míg az Erdélyből érkezett szentháromságtagadók a református agyakat eltompító gazdagság leleplezésében jeleskedtek, emezek

-
- 1 Predikatioc, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliomból. Iratot Bornemisza Peter által, Detrekő, 1583. CL. Faksimile kiadása Oláh Szabolcs kísérő tanulmányával, Bp. 2000.
  - 2 Közölve: Bánfi Szilvia, *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen 16. századi debreceni nyomtatványok*, in: MKSz, 2001. 421–422. és Uő, *A Fiú is Jehovah. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből*, in: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből, szerk. G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos, Debrecen, 2000. 25.
  - 3 Korábbi előfordulásairól l. Fodor István, *Oláh Miklós Hungariája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai*. Bp. 1990. 47. (Humanizmus és reformáció, 17.)

kedvelt eszköze a megjátszott szelídség és álszenteskedő szegénység megfelelő színekkel történő lefestése volt, s állhatatosan hirdették, hogy a szentháromságból kivetkőztetett, csak emberi természetűnek tekintett szegény Krisztus:ól szóló szép szavak valójában aljas szándékok elleplezésére szolgálnak. Roppant beszédes, hogy ennek a polémiának egyes mozzanatait még a 17. század utolsó harmadában is fel lehetett idézni, hiszen Sárpataki Nagy Mihály 1681-ben Kolozsvárott megjelent *Noe bárkája, azaz az Atya, Fiú, Szent Lélek egy örökké való Istennek üdvességes ismérleti* című művében a következőket olvashatjuk: „Hallyad mit mond hátad mögül Basilius, régi kolozsvári praedicator: Valaki az egy Istent három személyre osztja és mindeniket külön Istennek mondgya, az három Istent vall, és három örökké való Urat, az Iras ellen. De a varadi praedicatorok (Azok ellen írta vólt könyvét 1570-ben) az Athanásius püspökkel azt cselekszik, mikor az Istennek lelkét Sz. Léleknek nevezik, mind a simándi koldusok.”⁴

Nincs mód most arra, hogy a két tábor teológiáját ebből az összefüggésből kiszakítva tárgyszerűbben elemezzük, csupán arra figyelmeztetnénk, hogy az összecsapások egyik legfontosabb antitrinitárius személyiségéről, Karádi Pálról az utóbbi időben több új adat és megfontolás is felszínre került. Nem csupán Ritoókné Szalay Ágnesnek a Balassi-comoedia kiadását új összefüggésekbe állító tanulmányára gondolok⁵, hanem a Bibliotheca Dissidentium munkálatai során előkerült újabb törmelékadatokra is.⁶ Így Basilius István egyik leveléből értesülhettünk arról, hogy a kiváló műveltségű, méltóságteljes és mértékletes természetű Karádi 1570 nyarán már bizonyosan Simándon volt lelkész, s a levél további kitételei alapján az is valószínűsíthetővé vált, hogy talán már a hetvenes évek elején a partiumi szentháromságtagadók püspöke lett. Meg lehetett kockáztatni azt a feltételezést is, hogy az Abrudbányáról Simándra átkerült nyomdában kisebb terjedelmű antitrinitárius szellemű vitairatok vagy legalábbis vitatézisek is megjelentek⁷, s bár a Bánfi Szilvia által azonosított csíksomlyói töredékek csak refor-

4 Sárpataki Nagy Mihály, *Noe bárkája...*, Kolozsvár, 1681. 489. Az eddig figyelmen kívül hagyott információ nyomdászattörténeti tanulságaival Káldos Jánossal közösen írt tanulmányunkban foglalkozunk, amely a 80 éves Borsa Gedeont köszöntő kötetben jelenik meg.

5 Ritoókné Szalay Ágnes, *A Balassi comoedia és Karádi Pál*, in: *Keresztény Magvető*, 86.1980. 34–44.

6 Haas Éva biobibliográfiai összeállítása hamarosan megjelenik a *Bibliotheca Dissidentium* c. sorozat 21. kötetében.

7 BALÁZS Mihály, *A Válaszúti komédia háttéréhez*. In: Klaniczay- emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére, Bp. 1994. 177–205. Uő, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp. 1998. 8, 9, 13, 20, 21, 36, 40, 44, 111, 112, 224. (Humanizmus és reformáció 25.)

mátus szövegeket tartalmaznak, ezek áttételesen a Dörnyei Sándor, Pirnát Antal⁸ vagy általunk leírtak megerősítésének is tekinthetők. E töredékek alapján ugyanis egészen nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy pártfogókat is maga mögött tudó Meliust semmiféle fejedelmi figyelmeztetés nem volt képes korlátozni, s hogy a sokak által tévesen cenzúrendeletnek tekintett Csáki Mihály-féle levél (1570. február 15.) vétele után is folytatta Belzebug pókhálóinak szétszaggatását, magyar nyelvű vitairatainak publikálását.⁹

Elég nehéz ugyanakkor elképzelnünk, hogy a simándi koldusok mindezt válasz nélkül hagyták, s hogy az 1572-ben még bizonyosan Karádi kezében lévő nyomdát nem használták fel méltó válaszádsra. Szentháromságtagadó nyomtatványok töredékei ugyanakkor nem kerültek elő, ám nem várt módon újabb részleteket tudtunk meg az alföldi szentek püspökének irodalmi tevékenységéről terjedelmes Apokalipszis-kommentárjának áttanulmányozásával.

Ennek az 1579–1580-ban írott szövegnek a kivételes eszmetörténeti fontosságát már többen hangsúlyozták, elmélyültebb tanulmányozására azonban senki sem vállalkozott. Ilyen munkálatokról most sem tudok számot adni, de arról igen, hogy a 17. század negyvenes éveiben készült egyetlen másolatban ránk maradt szövegnek már az első olvasata is igen sokrétű, s a hódoltsági antitrinitarizmus szorosabban vett kérdéskörét meghaladó művelődés- és irodalomtörténeti adatokat hozhat felszínre.¹⁰ Ez talán azzal is magyarázható, hogy a megíró idején már Temesvárott tevékenykedő Karádinak jónéhány hódoltsági kolligátumhoz, vagy prédikációs kötethez hasonló (szabadjon ebből a típusból csupán Foktövi János prédikációs kötetére emlékeztetni)¹¹ kicsit „mindenes könyve” volt, olyan hatalmas szövegtöredék, amely megőrizte a korábban írott művek emlékét, illetőleg megőrkítette az életút néhány fontos eseményét is.

Mindez bizonyos műfaji heterogenitással is társul. A mű címe (*Apocalypsis Beali Ivanis Apostoli et Evangelistae, az János Apostolnak és Evangelistának*

8 Dörnyei Sándor, *A XVI. századi simándi nyomda*. In: Magyar Könyvszemle, LXXX. 1964. 172–174.; Pirnát Antal, *Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához*. In: Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szeged, 1990. 180–184. (Adattár, 10.)

9 Ezzel a kérdéskörrel a 7. jegyzetben említett monográfián kívül külön tanulmányban is foglalkoztunk. Balázs Mihály, *János Zsigmond fejedelem és a cenzúra*, in: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára, Kolozsvár, 1996. 25–37.

10 *Apocalypsis Beatj Joannis Apostoli et Evangelistae, az János Apostolnak és Evangelistanak Mennyei titkoknak latasarol való Könyvenek magyarazattia Szekes Fejérvári Karadi Paltól 1580 eztendőben Az egy igaz Istennek esmeretiben, eletinek 57. eztendejeben*.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 17. századi másolat jelzete: Fol. Hung. 199. Leírása: *Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratának katalógusa*, Bp, 1956. I. 36.

11 Lásd erről Hubert Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből. Foktövi János prédikációgyűjteménye*, in: Itk, XC, 209–221.

Mennei titkoknak látásáról való könyvének magiarazattia) ugyan világosan egyetlen műfaj jelölt meg, ám a szövegben magában már bonyolultabb helyzet-ről tanúskodó reflexiók olvashatók. Több helyütt elmélkedik arról, hogy gondolatmenete „az olvasoknak haznal teobet, hogi nem az halgatoknak”. (85r) Másutt – a három jairól értekezve – a következőket olvashatjuk: „Ezt erteni haznos mind az olvasoknak, mind az halgatoknak. Az olvasoknak hogi tudgiak az jayt mellyk csapas ala rekezteni. Az halgatoknak pedig hogi meg gondolliak Istennek boszuallasat, hogi az három Jayal három nagy ütközeti lezen az fene bestianak...” (175v) Itt egy tudósabb olvasót és egy épülésre vágyó hallgatót látszik Karádi elkülöníteni, valószínűleg ez utóbbinak szólnak az usus margináliákkal ellátott gyakori intelmek és tanulságok is. Mindez tehát a prédikáció-műfaj latens jelentésére utalhat, ám a „prédikáció” műfaj-megjelölés nem fordul elő a szövegben. Megkönnyíthette azonban az igehirdetésben való felhasználását a kézirat egészében érvényesülő szerkezet: a néhány verset felölelő, esetleg a szöveg tartalmára mutató bibliai idézetet „somma” címmel rendre egy tartalmi összefoglaló követ, majd ezután olvasható a sok esetben alcímekkel is tagolt magyarázat. Nem kizárt tehát, hogy Karádi az alföldi unitárius papok számára prédikációs mintakönyvnek, illetőleg nyersanyagnak is szánta művét.

Ez a szándék önmagában is forrásértékű, de nem kevésbé informatív azok a részletek, amelyekből arról értesülünk, miféle tévtanoktól próbálta megóvni az unitárius közösségeket prófétikus hevülettől eltelt prédikátorunk. A Partiumban történtek ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a leghevesebben a Kálvin követőinek mondott reformátusokat támadja, akik minden rosszat eltanultak a római pápától. Karádi itt nem csupán a szentháromság tévtanának átvételére gondol, hanem arra is, hogy erőszakkal, tűzzel és vassal terjesztik a Szentírás ellenében kigondolt dogmáikat, s ezek közül az unitárius prédikátor még a szentháromságnál is gyakrabban hozza elő a „szolgai akarat” tanát, amely az embert Isten játékszerévé és tőkévé teszi. Ezenkívül azt is eltanulták, miképpen kell sikereket hazudni maguknak. Szerzőnk a Jelenések könyve 9. fejezetében a sáskák előzőnlését a földön a hamis tanítókra magyarázza, akiknek fején az aranszabású korona éppen tudományuk hamis voltát szimbolizálja. *Disputatio Varadina* marginália alatt megkapjuk a bibliai hely egészen konkrét applikációját is, hiszen azt olvassuk, hogy „ennek az tükörét ugyan szinten ez mostaniakban meglathatiuk, az kikkel mi is szemben disputaltunk,holot bizony semmit nem nyertek..De mégis mikor haza megiejekbe mentek azzal diczekedtek, hogy eök nyertek. Ne tsudald pedig ezt, mert az eö attioktol tanoltak ebben az Romai dühös bűdös papától...” (144v)

Csupán ezekből a sorokból értesülünk egyébként arról, hogy Karádi ott volt 1569 októberében a híres váradai hitvitán, s úgy képzeljük, hogy az ezt követő antitrinitárius terjeszkedés során kerülhetett Simándra. Nem csupán a fentiekben már említett adatokból következtethetünk arra, hogy itt egy antitrinitárius gyülekezet jöhetett létre, hanem abból is, hogy a városka vezetői 1570 nyarán az ő

oldalán látszanak lenni. Sőt ennél többet is olvashatunk Basilius említett levelében: a beszámoló szerint a város jóságos és kegyes polgárai közül öten – s közöttük volt maga a főbíró is – elkísérték őket a békési hitvitára. Úgy gondolom, ez igen figyelemreméltó adat, s talán túl is mutat az Aradtól Északra, a Hódoltság legszélén, a fejedelemség közvetlen közelében fekvő városka határain. Ismételt beszédes példa a magisztrátusok kivételesen fontos szerepéről a hitújítás folyamatában.

Karádiék persze nyilvánvalóan a magyarajkú lakosság körében érthettek el elsősorban sikereket, de az Apokalipszis-kommentárból áradó profétikus hevület ismeretében egyáltalán nem csodálkozunk azon, hogy szerzőnk az igaz tant nem tagadta meg a település ortodox hitet követő szerb és román lakosságától sem. Alighanem ez vetett véget simándi sikereinek. Ezt régóta tudjuk, hiszen ismert a hazai szakirodalomban is az a Lessing által közölt levél, amelyet Adam Neuser írt 1574. április 7-én Konstantinápolyból Németországba.¹² Ebben a részletes beszámolóban azt olvashatjuk, hogy 1572 őszén Dávid Ferenc ajánlólevelével felszerelve indult el Kolozsvárról Simándra abból a célból, hogy német nyelvű védekező iratát Karádi Pál itteni nyomdájában megjelentesse. Mielőtt azonban a fejedelemség területét elhagyta volna, betért Lugosch városába, s már ott ráakadt Karádi Pálra. Ő, miután elolvasta Dávid Ferencnek Neuser érdekében hozzá intézett sorait, elmondta, hogy az oláh hitet vallók elüldözték Simándról. Ezek ugyanis ajándékaikkal és panaszaikkal elérték a pasánál (nyilvánvalóan a temesvári pasáról van szó), hogy az a város elhagyására kényszerítse. Neuser kalandos életét persze most nem követjük, csupán arra emlékeztetünk, hogy beszámolója szerint Karádi bizonyosan az ortodox lakosság panaszairól is említést tett. Ezt azért tartjuk említésre méltónak, mert Temesvár környékéről egyáltalán nincsenek adataink arról, hogy a török hatóságok beavatkoztak volna a keresztény alattvalók vallási vitáiba, sőt katolikus és protestáns források egyaránt az ellenkezőjéről tanúskodnak. Az előbbiekre példák a '80-as évek elejétől már sporadikusan ránk maradt jezsuita jelentések¹³, az utóbbiakra pedig idézhetjük magát Karádit is. Az Apokalipszis-kommentárban a napba öltözött asszonyt elragadni akaró folyóvíz ellenében segítségül érkező föld, amely megnyitotta az ő száját és elnyelte a folyóvizet, a törökkel azonosítódik, s már-már Gyalui Torda Zsigmondnak Melanchtonhoz írt leveleit idéző lelkesültséggel beszél arról, milyen támogatást kap a török hatóságoktól az igaz hit: „Nintzen a Romaiak keozül oly ember, ki iot akarion minekünk az egy igaz Istennek vallasert, es hogy az Papa tudomanianak

12 Gotthold Ephraim Lessing, *Gesammelte Werke*, VII. Berlin, 1968. 591–605. Magyar fordítása: Zsigmond György, *Neuser Ádám*, in: Századok, XLV. 1911. 782–784.

13 Közölve: *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus Lukács, II. Romae, 1970. 281–283., 631–632., 648–649. A korábbi szakirodalomról is számot adó friss színvonalas összefoglalás: Molnár Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*, Bp. 2002, 157–160.

avagy folio vizenek ellene mondtunk, hanem mindnajan gyűlölnék, szídnak, rútolnak, tsak hogy szinte meg nem eolnek. Vallion miért? Bizony azért hogy az eo hatalmokat el nyelte az Teoreok Csaszarnak az eo szaja. Mert kiadatott sententia ez ő tölle, hogy senkit az ő hiteben vallasaban ne bantson senki. Megh mondotta vala ezt Magyar orzagban sok iambor tanito az Papoknak, Uraknak, barátoknak. kik ellene tusakodnak vala az kereztyensegnek, melliet Isten tsak az egy Luter Marton által ki ielentet vala is, hogy noha mostan nem vennejek az magiari urak, urfiak, ersekek, püspökök, etc. lam inkab haborgatnajak, de az Mahumet szabljaja alat menne eleo az igassagh. Es ugy leon. Mert az Isten azokoet mind eggiglen ki giomlala magiar orzagbol, az kik az igassagnak ellene tusakodnak vala.” (198r-v)¹⁴ Itt tehát nincs felemlegetnivalója a törökök ellenében, így valószínűnek tarthatjuk, hogy nem a temesvári török pasa zsarnokoskodása miatt kellett elhagynia Simándot, hanem talán éppen azért, mert az ortodox lakosság rámenős térítgetésével túlságosan is sietette az igazság győzelmét. Mindez persze másfelől csak fokozta a hamis tanok elleni indulatát, s bizonyára ezekkel az élményekkel is magyarázható, hogy a régi hiten levők közül nem csupán „a pápa büdös lábát csokolgató pópistákkal” hadakozik, hanem a bálványimádó processziókban különösen kedvüket lelő, többnyire rácoknak nevezett ortodoxokat sem kíméli.

Az iménti idézetre visszatérve persze attól is óvni, hogy ez alapján bárki felmelegítse az untáriusok és a törökök különleges viszonyára, netán az unitarizmusnak a magyar nép lelkeségétől idegen törökös voltára vonatkozó elképzeléseket.¹⁵ Karádi szövege ezt semmiképpen nem engedi meg, hiszen az idézetet megelőzően a vizet elnyelő föld magyarázataképpen azt olvassuk, hogy „az Isten olliak által szoká megh szabadítani az eo hiveit, az kik mereo földek és földiek, hitetlenek és egiebbeppen kegietlenek is”. Ezután több bibliai példát is olvashatunk arról, hogy Isten a „gonoszoknak gonosz akarattioakat is” jóra szokta fordítani, semmi kétséget nem hagyva afelől, hogy lényegében a törököket Isten ostoraként kezelő topikus elképzelés megfogalmazását kaptuk. Másfelől a Luther vagy Melancthon környezetében is megszokott módon a török példája Karádinál is az ellentételezés retorikájában kerül elő, vagyis a szöveg elsősorban azoknak szóló intés, akik keresztyén létükre nem buzgólkodnak az igazság terjesztésében, sőt visszatérnek a már egyszer elhagyott bálványimádáshoz, vagy legalábbis eltűrik azt. Bizonyára a partiumi és hódoltsági antitrinitarizmus visszaszorulásával, a simándihoz hasonló pozícióvesztésekkel is magyarázható, hogy az Apokalip-

14 Az említett Gyalui Torda-levelek közölve: G. Bausch, *Adalékok a reformáció és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században*. In: Történelmi Tár, 1885. 526–528.

15 Igen szuggesztíven fejti ezt ki: Bucsay Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Bp. 1985. 76–82.. A kérdéskör tárgyszerű bemutatása: Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.)

szis-kommentárban többször visszatér erre a kérdéskörre. Így a pergamusi gyülekezet bálványimádását megfeddő sorok usus gyanánt a következő magyarázatot kapják: „Ebbol itt megh lathatod hogi valahul az Isten eclesiat akart maganak giutteni, de ott az hamissakis kezek voltak hogi ellenkezeo gjulest balvan imadast tamazzanak, melliel ellene allianak az igassagnak. Ezt az mi orzagunkbanis szemünkkel lattuk, hogi ahul imar az sok balvan imadastol, sok Istenektol meg szabadultak az varosok, megis nagj arczatlansagra az emberi talalmany nyuzoi valloi es oltalmazoi hamis tanitokot hoznak reank.” (47v)

Rendkívül érdekes a szöveg folytatása is: „Tovabba ebben az elso panazban az Isten hazaban valo fő nepeknek puspokoknak. tanitoknak tuniasagikot es nem illeo engedelmesseget feddi az Isten, az kik vagy megh tiltassal megh tilthatnajak vagj Istennek igejevel ellene allhatnanak az hamissaknak gjuleseknek, de nem allnak. De valamire valo kepest lezen (Mert affele lagy engedelmessegeknek sok fele tekinteti vagion, it cziak edgiet szamlal eleo) de mind bün az.” (47v) „Tovaba fenyegeti azokotis, az kik az eo varosokban, birokokban megh tilthatnajak az hamissagot, balvan imadast, paraznasagot es minden istentelensegett vagi tanitasokkal, mint az tanitok, vagj büntetessekkel mint az fejedelmek, de nem akarjak, mert eo neki nem adnak oztan comparatit, dezmat, quartat, io fizetest, etc. sem plebanossagot örökben. Avagj nem lenne sok iobagiok, el futnanak alolla ha megh büntetneje.” (48v) A kép árnyalása végett idézzük még fel azt a helyet, ahol a 11. fejezetben a két próféta megöléséről írottakat a marginália szerint Báthori Kristóf fejedelemre alkalmazza a következőképpen: „azt tudgiai hogi ha vagj haborgat vagj iozagabol varosabol falujabol orzagabol ki üzhet, mint az erdellj urak az dicztelen istentelen vajda czelekedik, hogi meg menekedet az Istennek büntetesetöl, mert immar meg ölte az prophetakot, es ki üzte őket. Nem de nem tudgiae még vagion Istennek teob czapasait az kivel meg tudgia verni? Bizony szantalan.” (171v)

Részvéttel olvashatjuk ezeket a talán Dávid Ferenc halálára reflektáló, elkeseredett próféciákat, ám ez sem feledtetheti velünk, hogy a kolozsvári püspök álláspontjától eltérően a lánglelkű alföldi prédikátor és talán szintén püspök felfogásában a hitet egyáltalán nem csupán az olvasott vagy elprédikált ige, vagy annak munkásai terjesztik. Láthatjuk, hogy egyáltalán nincs ellenére, hogy a megfelelő hatalommal rendelkező egyháziak ne csupán Isten igéjével harcoljanak a bálványimádás ellen, s ezt a legszélesebb értelemben vett fejedelmeknek, tehát a városi magisztrátusoknak is kötelességévé teszi. Az persze rettenetes tragédia, ha a fejedelmi hatalom olyan istentelenek kezébe kerül, mint amilyen Báthori Kristóf. Karádira tehát e tekintetben kevésbé hatottak Jacobo Acontio vagy Sebastian Castellio gondolatai, mint Dávid Ferencre.¹⁶ Emlékeztetek arra, hogy lényegében

16 E két jelentékeny gondolkodó erdélyi recepciójáról l. Balázs Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti hátteréről*. In: ItK, XCvII. 1993. 167–196.

ezzel a felfogással találkozunk a Balassi-comoedia 1569-ben írott ajánlásában is, amely az igaz hit és a nemzeti fejedelem találkozásának örvendezik, s amely a partiumi és magyarországi unitáriusok sorsában meghatározó szerepet tulajdonít a magyarországi uraknak.

Az antitrinitarizmus történetével csak kicsit is foglalkozók előtt jól ismert, hogy Karádi kommentárja rendkívül fontos dogmatikai szempontból is, s hogy ennek s a körülötte kialakult vitának a mérlegelése nélkül lehetetlen megnyugtató képet alkotni az 1580-as évek fejleményeiről. Ezzel persze itt egyáltalán nem foglalkozhatunk, éppen ellenkezőleg: arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az 1580-ban írott munka igen gazdagon ontja az információkat az 1570-es évekről is. A fentebb már említett „mindenes jelleggel” is magyarázhatóan a Jelenések könyvét magyarázó unitárius prédikátor ugyanis gyakran tesz említést korábban írott műveiről, vitairatairól. „Erről eleget írtam másutt...”, „erről énnekem kiváltképpen való könyvecském vagyok...”, „más könyvben eleget írtam...” – olvashatjuk több helyütt az egyetlen ránk maradt kéziratos Karádi-munkában, s a Bibliotheca Dissidentium hamarosan megjelenő kötetében az efféle megjegyzések alapján öt további Karádi munkát tudtunk feltüntetni. Ezeknek a címét persze nem ismerjük, ám a tartalmukról esetenként nem is keveset tudunk, hiszen – szerencsére – prédikátorunkban nem kis tanító szándék munkált, s így a legtöbb esetben nem csupán utal a másik műre, hanem fel is idézi gondolatmenetét.

Két, nem kifejezetten szentháromságtani témájú munkájáról tennék említést. Az egyik esetében kiindulópontunk az Apokalipszis-kommentár alábbi helye: „A boldogságnak környül való dolgairól, mikor és mi módon adatik meg az embernek, erről sokan sokat disputáltak eleitől fogva. Némellyek, hogy senkinek lelke addig nem boldogul, még nem purgatóriumba vetik és ott annyira égetik, hogy olyan tiszta leszen, mint a hétszer megtisztított arany és úgy viszik osztán be a mennyországba. Ez a pápások értelme. Némellyek azt mondják, hogi mindjarast hogy meghalnak ottan a lelkek mennyországba vittetnek. De ezekkel en most nem disputálok, más könyvben erről eleget írtam.” Szerencsére több helyütt mégiscsak ír erről, s kifejti alaptézisét: „Nem ugy szol az irás az sem az emberről, sem az embereknék bodogh állapotiarol, hogy az lelke megh boldogulna az eo teste nelkkül, avagy az megh holt test az lelek nelkül, hanem az egez emberről szól, az egez ember tamad fel, az gez ember aiandekoztatik meg. De megh ez testben elven is, aki kirallia lezen nem lelek szerint cziak, hnem mindenestöl.” (20r) Az ötödik pecsét felbontásakor látottak („látám az oltár alatt azoknak lelkeit, akik megölettek az Istennek beszédéért...”) magyarázása során aztán részletesebben is kitér arra, miféle antropológia húzódik meg felfogása mögött. Itt megtudjuk, hogy „a lélek nem valami látható és fogható substantia, allat, mint iriak valami küs baba modgira kezes, labas, etc, hanem az emberben valo eleo ver er...” – olvassuk az *anima vegetativa* meghatározást (113r), ám Karádi szövegében ez a definíció kiterjed az értő léleknek nevezett *anima rationalisra* is,

amely ugyancsak nem létezik a test nélkül. „Tevelieg hat itt valaki papista modra az lelkeket vagy valami allatnak, kinek tagjai vadnak mongia, vagy azokat a test nélkül valahova bizonios helyre akarna rekeszteni” – mondja másutt, s ez a megfogalmazás már jelzi a felfogás polemikus irányultságát is: a tisztítóútz pápista találmányának kiiktatása a fő cél, a pápisták mesterkedéseinek kiiktatása, akik a bűjdosó lelkeket csak azért találták ki, hogy ezáltal meggazdagodjanak. A lélek tehát a testtel együtt mintegy alszik a feltámadásig, amikor aztán a testtel együtt újra életre kel. Ez így történt azokkal, akik Krisztus feltámadása napján feltámadtak, s ez lesz a sorsa valamennyi embernek: „Teveliges hat az papistak hamissaga, hazugsaga, hogy az Isten orzagaba az lelkek cziak szengnek, mint az legyek avagi mehek, mikor az irás nyilván momdgia, hogi szólnak, mint az angyalok... mindenek, valakik ot vadnak, (szólok az emberekről) testestől lelkestől elevenen ot vadnak, mint a Cristus feltamadasa napján fel tamattak, vagi az kik elevenen ele ragadtattanak, mint Enoch, Mózes és Illyés.” (259r) Bizonyosan ezt az anabaptisták között igen elterjedt elképzelést fogalmazta meg tehát Karádi ebben az elveszett munkájában, azokat a gondolatokat, amelyekről az anabaptisztikus elképzelések hatása alatt tevékenykedő lengyelországi antitrinitárius Grzegorz Paweł egy bőbeszédűségében is nagy hatású összegzést adott 1568-ban nyomtatásban is megjelent művében.¹⁷ Mióta kiderült, hogy Dávid Ferenc egyik munkája nagymértékben támaszkodik az említett lengyel antitrinitárius nyomtatásban is megjelent művére, még nagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezek a gondolatok a lengyelektől nem függetlenül jelentek meg az erdélyi és magyarországi szentháromságtagadók között.¹⁸ Dávid Ferenc egyébként elég visszafogottan alkalmazta ezt az érvrendszert polemikus irataiban, míg mások annál elszántabban érveltek mellette. Úgy látszik, a Partiumba kikerült antitrinitárius misszionáriusok ez utóbbiak közé tartoztak. Régóta jól ismert, hogy Károlyi Péter 1575-ben *A halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecskét* jelentetett meg az ilyen nézeteket valló „bolond és részeges emberek” ellen, s bár ez a mű rendre egy Tóth Miklós nevű prédikátorral vitatkozik, úgy látszik, a fenti értelemben vett iszákosok csoportjába beletartozott Karádi Pál is. Abból, hogy Károlyi nem említi név szerint, talán inkább arra következtetnénk, hogy ezt a munkáját esetleg a református vitairatára való válaszként fogalmazta meg. Ez azonban természetesen csupán hipotézis, s az sem bizonyítható, hogy a vitairat eljutott a kinyomtatásig.¹⁹

17 *O prawdziwey śmierci: Zmartwychstaniu y żywocie wiecznym ... A to przeciwko falesnemu zmyśleniu...*, Kraków, 1568?

18 Lásd minderről Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Bp, 1988. 175–189. (Humanizmus és Reformáció 14.)

19 Lásd Pirnát Antal, *Néhány adalék...* 181–184.

Az Apokalipszis-kommentár egy másik utalása visszavezet bennünket a dolgozatunk elején említett Bornemisza Péterhez. Ezúttal a hetedik fejezet elején szereplő „ártalmas angyalokról” értekezvén jelenti ki a szerinte téves nézeteket vallók kapcsán, hogy „továbbá az minemű írásokból ezeket akarják bizonyítani azokat én elő nem számlálom, *másutt eleget írtam róla*”. E mondat tehát egy olyan gondolatmenet kifejtése során hangzik el, amely azt kívánja cáfolni, hogy léteznek ártó angyalok. A másutt, esetleg egy önálló munkában leírtak az Apokalipszis-kommentár alapján a következők lehettek: támadta azt az általa megrótt, Luther által is igen kedvelt nézetet, hogy pártütő angyalok valaha is léteztek, akiket Isten aztán ördögökké változtatott, s akik Luciferrel együtt negyven napon és éjen át sebes eső gyanánt hullottak volna alá az égből. E nézet szerinte eredetileg a Basilides, Valentinianus és Cerdo által képviselt dualisztikus eretnecség ellenében alakult ki, mégpedig oly módon, hogy az Istennel egyenrangú ösgonosz fogalmát alakították át lázadó, majd a mélybe levetett angyallá. Ennek azonban nincs szentírásbeli alapja, hiszen az angyalok természetük szerint csak jók lehetnek, hiszen az Isten udvarában gonoszok nem tartózkodhatnak, s csupán arról van szó, hogy bizonyos angyalok Isten büntető parancsait is teljesítik. E felfogás ellenében súlytalan ellenérv, hogy az Ótestamentumtól eltérően az Újtestamentumban igen gyakran szerepelnek ördögök, s hogy Krisztusnak is harca volt velük. Az Ótestamentumban ugyanis az ördög név más jelentésben szerepel, az Újtestamentumban pedig az Isten szinte kizárólag büntető angyalai által sújtott le a bűnösökre, s elsősorban azokra, akik nem hitték el, hogy Jézus a Messiás. Mit értsünk tehát ördögön? Karádi többször megfogalmazza: a test és a világ kívánságait és a hamis bölcsességeket, amelyek szüntelenül harcra készítetik az embert. A műben elszórt démonológiai megjegyzéseknek ugyanakkor az a közös summája, hogy az ördögök nem mások, mint hamis tanításokat képviselő emberek, s ezt a *daemon* szó eredeti jelentése is alátámasztja, hiszen eredetileg mindentudót, bölcsét jelentett, negatív, rosszra utaló jelentése csak később alakult ki, miután az emberek nem tudtak helyesen élni a világi bölcsességgel. Így aztán a magyarok már nem is tudták másnak elnevezni, mint ördögnek, láthatatlan és foghatatlan gonosz léleknek. Ebből eredeztethető a pápista szerzetesek ostoba elképzelése is, akik „kezes, lábas, füles, farkas, tsolnok orrú, kalanfülü, oroszlán karmú és farkú” ördögöket festettek. A Szentírásban előforduló egyéb kifejezések (sárkány, bestia stb.) végeredményben nem mások, mint kegyetlenségének képes beszéddel való kifejezései. Karádi ezek közül különös előszeretettel tér vissza a *serpens antiquus* azaz a régi kígyó terminus magyarázatára. Pliniusra támaszkodva kifejti, hogy ez ugyanaz, mint a sárkány, hiszen „köztudott”, hogy a homoksivatagokban élő, több száz éves kígyókból lesznek a sárkányok. Tévednek tehát azok a doktorok, akik a régi kígyó kifejezést Ádám kígyójára magyarázzák, s úgy vélik, hogy ez az ördög volt. Egészen másképpen vagy on a dolog – mondja –, de részletesebb elképzelést erről nem közöl.

A további részletek elmaradása ellenére is kikövetkeztethető persze, hogy Karádi elveszett értekezésében a bűnbeesés spirituális elképzelése körvonalázódhatott, vagyis arról lehetett szó, hogy az emberben lévő belső történéseket próbálják visszaadni a képes beszéd retorikai eszközeivel élő bibliai szövegek. Ilyen felfogások az 1540-es évektől rendre megfogalmazódtak az európai heterodoxia különböző csoportjaiban, a rossz angyalok létének tagadása például előkerül abban a jelentésben, amelyet az inkvizíció a velencei spiritualisták és anabaptisták tévtanairól állított össze.²⁰ Hogy a kérdéskör valamilyen formában napirenden volt Erdélyben és Magyarországon is, arra az Arany Tamás ellenében írott Melius-munkából következtethetünk²¹, de természetesen az e tárgyban született legterjedelmesebb szöveg Jacobo Acontio *De stratagematibus Satanae* című művének Johann Sommer által készített átdolgozása – amely a kezes, lábas, füles, farkas ördögológia teljes mellőzésével értekezik a tárgyról. Mindez természetesen nem érdektelen a simándi koldusokról megvetően nyilatkozó Bornemisza szempontjából sem. Talán nem teljesen ízléstelen itt emlékeztetnem, hogy 1959-cel kezdődően időről időre hatalmas példányszámban kerül a műveltnek mondott olvasóközönség asztalára az a szuggesztíven megfogalmazott Bornemisza-portré, amely a nagy evangélikus író a középkorias démonológiától mentes, modern „jelenségnek” láttatja.²² E felfogás gyengéiről igen higgadtan és tárgyyszerűen írt egy recenzióban Imre Mihály²³, s a fentiek alapján ezt a bírálatot újabb mozzanatokkal egészíthetjük ki. Szöveghelyek tucatjaival igazolható tehát, hogy Bornemisza fizikai valójukban is megragadható, füles és farkas jelenségeknek látta az ördögöket. Különösen szembeötlő ez a Karádival való összehasonlításban, ám ez az összehasonlítás a jelenségek összetettségét is kidomborítja. Karádi ugyanis bizonyosan racionalisztikusabb volt a szorosabban vett démonológia területén, ám ez egyben azt is jelentette, hogy eruditus gondolatmenetekkel pompázó műve kevésbé volt képes a 16. századi ember megpróbáltatásainak életes konkrétumokban gazdag, érzékletes lefestésére. A simándi antitrinitárius merész teoretikus meglátásokban oly bő életműve felől nézve tehát úgy tűnik, hogy az ördögöket komolyan vevő, tradicionálisabb hangoltság és az ezt a rettenetet megjeleníteni tudó írástudás egymást erősítő tendenciaként kapcsolódik össze Bornemisza Péter életművében.

20 Közölve: Carlo Ginzburg, *I costituti di don Pietro Manelfi*, Florenz/Chicago, 1970.

21 Közölve: Makkai László, *Méliusz és Arany Tamás. Első vita a szentháromságtagadással*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica. Tanulmányok a református egyház XVI. századi történetéből*, III. 1973. 405-422. Magáról Arany Tamásról lásd Heltai János összeállítását a *Bibliotheca Dissidentium* XII. kötetében, Baden-Baden, 1990. 35-50.

22 Csak a legelső és legutóbbi megfogalmazás adatait tüntetem fel: Nemeskürty István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Bp, 1959. 267-319. ; Nemeskürty István *összes művei III. Magyar Zoltár. A magyar nyelvű irodalom születése*, Bp, 2001. 235-249.

23 Imre Mihály, *Bornemisza Péter kísértései*, in: ItK, XC. 1986. 183-189.

ADORJÁNI RUDOLF KÁROLY

ÚRVACSORAI JEGYEK ADOMÁNYOZÁSA A MAGYARSÁROSI UNITÁRIUSOKNÁL 1912 ÉS 1950 KÖZÖTT

Az úrvacsoraosztás liturgiáját az unitáriusoknál is egyházi határozat szabályozza. Előírja az ének, ima, ágenda sorrendjét. Az úrasztali kellékerítők, tányérok, kelyhek, valamint az úrvacsorai jegyek – kenyér és bor – adományozásáról ellenben egyházi szabályozás nem intézkedik. Ez egyházközségenként változó módon, nemzedékről nemzedékre hagyományozódó íratlan szokás szerint történik. Kósa László is megállapítja: „a református és unitárius gyülekezeti tagok eleven hagyománya a kenyér és a bor adományozása.”¹

Az úrvacsorai jegyek adományozásának szép példáját találjuk a magyarsárosi unitárius egyházközség 1912 és 1950 közötti anyakönyvi feljegyzéseiben. Magyarsáros a Kis- és Nagy-Küküllő vízválasztóján, Dicsőszentmárton és Medgyes között terül el egy völgykatlanban. Néprajzilag a Kis-Küküllő menti „Víz-mellék” tájegységhez tartozik. Habár a folyótól kissé távol, kb. 7 km-re fekszik, ugyanazokkal a sajátosságokkal bír, mint a többi falu. Kiss Lajos szerint a „Sáros helynév annyi, mint *ingovány, mocsár* főnév -s képzős származékából való. A Magyar előtag nemzetiségére utal”.²

A 20. század előtti egyházi iratokban „Kis-Sáros” néven szerepel. Országos hírnevét jelentős földgáz-lelőhelyének köszönheti. Pekri Géza szerint „Európában iparilag komolyan számbavehető földgáz csak Erdélyben, a legnagyobb mennyiségben... a sárosi völgyben, Dicsőszentmártontól 6 km-re van”.³ A falu első írásos említését Györffy György és Csánki Dezső 1332-re teszi.⁴ Ekkor már egyházas hely. A reformáció után unitáriussá lett, ma a vidék legnépesebb unitárius egyházközsége. Most is 900 körüli a lélekszám. Mellettük 1/3-os arányban románok is lakják. Haranglábja Kós Károly szerint 1600-ból való.⁵ Temploma 1912-ben Pákei Lajos terve szerint épült. Iskolája a századok folyamán híres par-

1 Kósa László: Protestáns egyházas szokások és magatartási formák. In. Magyar Néprajz, VII. Bp, 1990, 467. Istentiszteleti rend.

2 Kiss Lajos: Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára. Bp. II. 77.

3 Pekri Géza: Visszaemlékezések Dicsőszentmárton múltjára. Cluj, 1936. 28.

4 Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza. III. Bp. 1987, 559.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza. V. Bp. 1913, 892.

5 Dr. Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest, 1978. 83.